

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 41 (2020)

Δελτίον ΧΑΕ 41 (2020), Περίοδος Δ'

Κλήμης Ασλανίδης, Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο. Η μετεξέλιξη από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική

Δημήτρης ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ (Dimitris Athanasoulis)

doi: [10.12681/dchae.26430](https://doi.org/10.12681/dchae.26430)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ (Dimitris Athanasoulis) Δ. (2021). Κλήμης Ασλανίδης, Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο. Η μετεξέλιξη από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 41, 465–467. <https://doi.org/10.12681/dchae.26430>

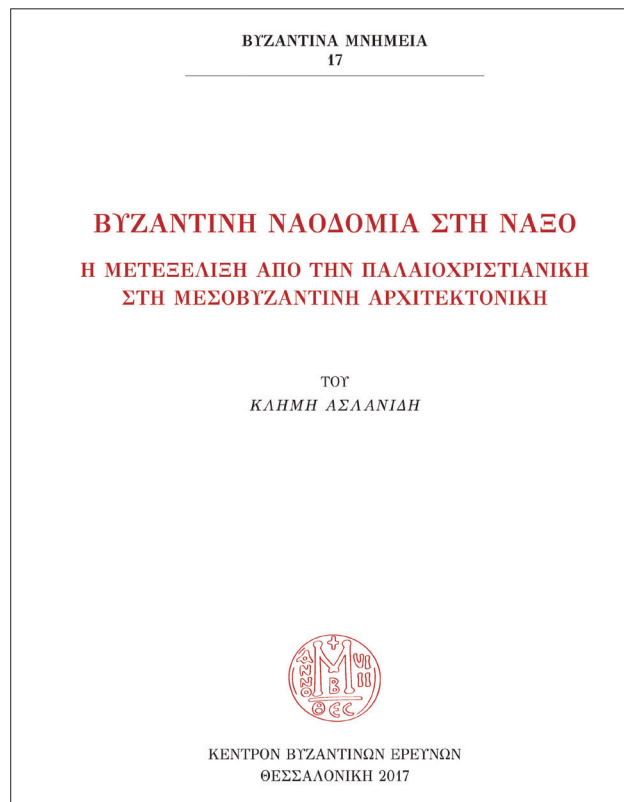
Κλήμης Ασλανίδης, *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο. Η μετεξέλιξη από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών – Βυζαντινά Μνημεία 17, Θεσσαλονίκη 2017, 629 σελ., 99 σχέδ. και 124 πίν. με ασπρόμαυρες φωτογραφίες στο τέλος κάθε λήμματος μνημείου. Αγγλική περίληψη: Klimis Aslanidis, “The evolution from Early-Christian to Middle-Byzantine church architecture on the island of Naxos”, σ. 571-584. Βιβλιογραφία (σ. 585-613). Ευρετήριο (615-629), 28×21 εκ. ISBN: 978-960-7856-56-2.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΚΛΗΜΗ ΑΣΛΑΝΙΔΗ με τίτλο *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο. Η μετεξέλιξη από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική* είναι η επεξεργασμένη δημοσίευση της ομότιπλης διδακτορικής του διατριβής. Προσφέρει μια αναλυτική και εμπειριστωμένη παρουσίαση της βυζαντινής ναοδομικής παραγωγής στο μεγαλύτερο νησί των Κυκλάδων. Το κείμενο συνοδεύεται από πλούσιο και πρωτότυπο εποπτικό υλικό: χάρτες με τη μνημειακή τοπογραφία της νήσου, φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση των μνημείων.

Στο εισαγωγικό κεφάλαιο της έκδοσης ορίζεται το αντικείμενο της μελέτης, γίνεται επισκόπηση της έρευνας έως σήμερα, ενώ καθορίζονται οι στόχοι και η μέθοδος της εργασίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται συνοπτικά η ναξιακή ιστορική τοπογραφία και το ιστορικό περίγραμμα της νήσου από τον 7ο έως και τον 12ο αι.

Στο επόμενο κεφάλαιο ακολουθεί η πραγμάτευση του καθαυτό αντικειμένου της μελέτης. Τα μνημεία ομαδοποιούνται με τυπολογικά και χρονολογικά κριτήρια. Το πρώτο υποκεφάλαιο περιλαμβάνει μια συνοπτική παρουσίαση των πρωτοβυζαντινών ναών (5ος αι. έως τα μέσα του 7ου αι.), το οποίο λειτουργεί ως εισαγωγή για την αναλυτική μελέτη των εκκλησιών της επόμενης περιόδου. Παρουσιάζονται συνοπτικά 11 παλαιοχριστιανικές βασιλικές, πιθανότατα όλες ξυλόστεγες, με την εξαίρεση του θολοσκεπούς Αγίου Ακεψιμά, καθώς και ο αρχικός τρίγυχος της Παναγίας Δροσιανής. Αξιοσημείωτη η νέα ερμηνεία στην αλληλουχία των φάσεων της σημαντικής πρωτοβυζαντινής βασιλικής του Αγίου Ισιδώρου στην Τραγαία, που προσφέρει ο συγγραφέας.

Στις 291 σελίδες του δεύτερου μέρους του τρίτου κεφαλαίου αναπτύσσεται ο αναλυτικός κατάλογος των ναών που χρονολογούνται από τα μέσα του 7ου αι. έως τα μέσα του 11ου αι. Συμπεριλαμβάνει δηλαδή το ναοδομικό απόθεμα των λεγόμενων Μεταβατικών Χρόνων, όταν διαμορφώνεται ο μεσαιωνικός χαρακτήρας της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, καθώς και των δύο πρώτων αιώνων της μεσοβυζαντινής περιόδου, την εποχή δηλαδή της μακεδονικής δυναστείας, όταν αποκρυσταλλώνονται πλέον τα χαρακτηριστικά της εκκλησιαστικής παραγωγής στην

αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης. Αυτό το μνημειακό σύνολο, ως το βασικό ερευνητικό αντικείμενο του μελετητή, αναλύεται με ξεχωριστά λήμματα για την αρχιτεκτονική κάθε μνημείου. Τα λήμματα συνοδεύονται από φωτογραφική τεκμηρίωση και σχέδια (κάτοψη, διαμήκης τομή και περισσότερα σχέδια σε ορισμένες περιπτώσεις).

Το τρίτο μέρος του κεφαλαίου παρουσιάζει πιο συνοπτικά τη ναοδομία της τελευταίας περιόδου της βυζαντινής κυριαρχίας στη Νάξο, μέχρι τη λατινική κατάκτηση (από τα μέσα του 11ου έως τις αρχές του 13ου αι.).

Ακολουθούν δύο κεφάλαια με συνθετική πραγμάτευση των δεδομένων που προέκυψαν από την αναλυτική μελέτη των μνημείων: το ένα εμβαθύνει στα τυπολογικά ζητήματα, ενώ το άλλο ανασυνθέτει τα στοιχεία κατασκευής και μορφολογίας των αρχιτεκτονικών συνθέσεων. Το έκτο κεφάλαιο καταπιάνεται με ζητήματα χρονολόγησης, ενώ

το έβδομο περιλαμβάνει τα συμπεράσματα, δηλαδή την ανάλυση της εξέλιξης της ναοδομικής παραγωγής από την παλαιοχριστιανική έως τη μεσοβυζαντινή περίοδο καθώς και την ένταξη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νάξου στο πλαίσιο της βυζαντινής ναοδομίας. Τέλος, επιχειρείται η ιστορική ερμηνεία της ναξιακής περίπτωσης. Το πόνημα κλείνει με τη σύνοψη της μελέτης.

Το βιβλίο, ακολουθώντας την τυπική διάρθρωση των μελετών που εξετάζουν το αρχιτεκτονικό μνημειακό απόθεμα μιας περιοχής, καταπιάνεται με την πιο ενδιαφέρουσα, ίσως, περίοδο της βυζαντινής ναοδομίας, εκείνη της μετάβασης από την Ύστερη Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα, και επεκτείνεται στην πρώτη περίοδο της μεσοβυζαντινής ακμής. Από τα 65 συνολικά μνημεία, τα 34, που εντάσσονται από τον Κ. Ασλανίδη στην περίοδο από τον 7ο έως τον 11ο αιώνα, τυγχάνουν διεξοδικής πραγμάτευσης με αναλυτικά λήμματα, κατηγοριοποιημένα ανά αρχιτεκτονικό τύπο.

Κάθε λήμμα συγκροτεί μια μικρή, αυτοτελή, πρωτότυπη δημοσίευση της αρχιτεκτονικής του μνημείου. Η οικοδομική ιστορία καθενός αναψηλαφείται και προκύπτουν νέα συμπεράσματα για τη χρονολόγηση και αλληλουχία των φάσεων σε πολλά από αυτά. Αυτό αφορά και σε ορισμένους από τους σημαντικότερους ναξιακούς ναούς, όπως το συγκρότημα της ιδιότυπης τρίκλιτης βασιλικής του Αγίου Γεωργίου και των παρεκκλησίων της, η οποία αποτελούσε την κεντρική εκκλησία στο βυζαντινό Κάστρο Απαλίου και η ανέγερσή της θα μπορούσε να αναχθεί στο β΄ μισό του 7ου αι. Επίσης, αποκωδικοποιείται ο ναός στο πυργομονάστηρο του Χριστού Φωτοδότη στον Δανακό, κτίσμα με τέσσερις οικοδομικές φάσεις, με την αρχαιότερη να έχει τη μορφή τρίκλιτης βασιλικής και να ανάγεται στην εικονομαχική ή και προεικονομαχική περίοδο, και τη δεύτερη να διαμορφώνεται σε τρουλλαίο σταυροειδή εγγεγραμμένο και να τοποθετείται στους κομνηνικούς χρόνους. Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στα Γράμματα είναι μια εξαιρετικά ιδιόμορφη τρουλλαία βασιλική: στην τρίκλιτη διάταξη, συνεπτυγμένη ως προς το δυτικό της σκέλος, εμφυτεύεται ένας χαμηλός τρούλλος αποδίδοντας μια υβριδική σύνθεση, η οποία σωστά αποδίδεται από τον ερευνητή σε μεταβατικές εποχές τυπολογικών αναζητήσεων (8ος-9ος αι.). Ο Άγιος Γεώργιος στην Απειράνθο με το παρεκκλήσι του Αγίου Παχωμίου είναι ένα από μνημεία που έχει υποστεί πλήθος επεμβάσεων και μετασκευών. Ο μεγάλων διαστάσεων κεντρικός ναός, σήμερα τρίκλιτος τρουλλαίος, αποκαθίσταται γραφικά από τον Κ. Ασλανίδη ως «μεταβατικός» σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο. Αργότερα, ο ναός απώλεσε το νότιο κλίτος του, ενώ οι αλλεπάλληλες ανακατασκευές στη θολοδομία αλλά και στους φέροντες τοίχους, καθώς και η προ-

σθήκη του παρεκκλησίου, διαμόρφωσαν το υφιστάμενο οικοδομικό παλίμψηστο. Η διατήρηση σπαραγμάτων ανεικονικού διακόσμου υποδεικνύει τη χρονολόγηση του αρχικού μεγάλου κτηρίου στον 8ο-9ο αι. Από τα εμβληματικότερα μνημεία της βυζαντινής Ναξίας, με εκτεταμένη βιβλιογραφία, είναι ασφαλώς η Πρωτόθρονος στο Χαλκί. Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 7ου, πιθανότατα, αιώνα μετατρέπεται σε μεταβατικού τύπου τρουλλαίο σταυροειδή εγγεγραμμένο, ενώ μετά το 1052 προστίθεται νόρθηκας με παρεκκλήσια. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η τυπολογική μετατροπή μπορεί να χρονολογηθεί αμέσως μετά την ανακατάληψη της Κρήτης το 961, αν και δεν αποκλείει και μια προωμότερη χρονολόγηση. Ακόμη, στο βιβλίο επιχειρείται η συστηματική διαλεύκανση της σύνθετης οικοδομικής ιστορίας ήσσονων μνημειακών κατασκευών, όπως ο Άγιος Δημήτριος στα Χάλαντρα, αν και σε αυτό, όπως και σε πολλά άλλα, είναι αναγκαία η αρχαιολογική έρευνα της οικοδομικής τους, ώστε να αποκατασταθεί με ασφάλεια η επαλληλία των φάσεων.

Στο μέρος της σύνθεσης της έρευνας, όπως διαπιστώνει ο ερευνητής, οι βασιλικές την περίοδο 7ου-11ου αι. είναι μικρότερες σε σχέση με τις πρωτοβυζαντινές και καλύπτονται με ημικυλινδρικούς θόλους. Δύο από αυτές φέρουν και τρούλλο. Για τη μία, τον Θεολόγο στα Γράμματα, έγινε ήδη αναφορά. Η δεύτερη, η Θεοτόκος στον Δήμο (8ος-9ος αι.), διακρίνεται επίσης για την ανεπεξέργαστη σύνθεσή της, αφού για την αντιμετώπιση των ωθήσεων του τρούλλου στο μεσαίο κλίτος κατασκευάστηκαν βαρείς, συνεχόμενοι διαχωριστικοί τοίχοι που διαμορφώνουν τρία, σχεδόν αυτοτελή, κλίτη. Λίγες είναι οι περιπτώσεις ναών με σχήμα ελεύθερου σταυρού και μόλις μία τρίογκος. Οι μονόχωροι καμαροσκέπαστοι και οι μονόχωροι τρουλλαίοι συγκροτούν δημοφιλείς κατηγορίες με οκτώ και επτά παραδείγματα αντίστοιχα. Τέσσερις σταυροειδείς εγγεγραμμένους καταμετρά την ίδια περίοδο ο μελετητής, όλους στην κατηγορία των λεγόμενων «μεταβατικών». Εκτός από τους δύο που ήδη αναφέρθηκαν, η Παναγία Κερά στην Αιμιόμαξη είναι ένα μνημείο των μεταβατικών χρόνων, ενώ, αντίθετα, ο Άγιος Μάμας Ποταμιάς, χτισμένος μετά το κενό της Αραβοκρατίας, μάλλον στα μέσα του 11ου αι., είναι ο πιο εξελιγμένος σταυροειδής εγγεγραμμένος της εξεταζόμενης περιόδου στο νησί.

Ειδικό ενδιαφέρον έχει η επισήμανση ότι αρκετοί ναοί της πρώτης χιλιετίας οικοδομήθηκαν αρχικά ως μονόχωροι, ενώ είχαν σχεδιαστεί εξ αρχής με νόρθηκα και παρεκκλήσια. Είχαν δηλαδή προβλεφθεί κατασκευαστικές ρυθμίσεις που να επιτρέπουν τη μεταγενέστερη προσθήκη αυτών των χώρων, οι οποίοι άλλοτε μπορεί να οικοδομούνται αργότερα ή ακόμη και ποτέ, ανάλογα με τις δυνατότητες και τον προγραμματισμό των κτητόρων.

Τα συντηρητικά χαρακτηριστικά κυριαρχούν στα επιμέρους στοιχεία των κτηρίων: ημικυλινδρικές αψίδες, χαμηλοί τρούλλοι με κυλινδρικά τύμπανα κ.ο.κ. Αντίστοιχη είναι και η εικόνα στα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία της ναξιακής ναοδομίας, τα οποία προσαρμόζονται στους περιορισμούς των διαθέσιμων υλικών δομής. Κυριαρχεί η ντόπια πέτρα, απουσιάζουν οι πλίνθοι και συνακόλουθα ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Εισηγμένα υλικά από γειτονικά νησιά, όπως θολίτες από ηφαιστειακό λίθο ή πωρόλιθο, σε χρήση στα παλαιοχριστιανικά μνημεία, επανεμφανίζονται μόνο μετά την ανακατάληψη της Κρήτης το 961. Τα παράθυρα, τα οποία πέρα από τους λειτουργικούς λόγους διαμορφώνουν τις όψεις των κτηρίων είναι λιτά, με την πλειονότητά τους να έχουν τη στοιχειώδη μορφή ενός ορθογωνικού ανοίγματος. Ας σημειωθεί ότι τέσσερεις ναοί φέρουν στη δυτική τους όψη τα –ασυνήθιστα στη βυζαντινή αρχιτεκτονική– σταυρόσχημα παράθυρα.

Η αξιολόγηση από τον Κ. Ασλανίδη όλων των διαθέσιμων χρονολογικών στοιχείων, πέραν της αρχιτεκτονικής, όπως ο τοιχογραφικός διάκοσμος και η γλυπτική, έχει ως αποτέλεσμα την αποκατάσταση μιας πειστικής και τεκμηριωμένης εξελικτικής πορείας της ναοδομικής παραγωγής της Νάξου, παρά τις ειδικές δυσχέρειες που παρουσιάζει το υλικό, λόγω του συντηρητισμού της κυρίαρχης ανώνυμης οικοδομικής παράδοσης, της συνακόλουθης ένδειας των μορφολογικών στοιχείων αλλά και της απουσίας «επίσημης» αρχιτεκτονικής παραγωγής. Κρίσιμη, μάλιστα, είναι η συμβολή του βιβλίου στη χρονολόγηση σημαντικού αριθμού κτηρίων κατά τους μεταβατικούς αιώνες, περίοδο κατά την οποία διαμορφώνονται τα μεσαιωνικά τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά της βυζαντινής ναοδομίας. Μάλιστα, σε τοπικό επίπεδο, η συγκρότηση της χρονολογικής ακολουθίας των κτηρίων επιβεβαιώνει με πειστικό τρόπο ότι οι ναξιακοί ναοί με ανεικονικό διάκοσμο χρονολογούνται πράγματι κατά την εικονομαχική περίοδο (726-787, 815-843) και όχι μεταγενέστερα, όπως επανειλημμένως είχε υποστηριχθεί στη σχετική βιβλιογραφία. Ο μελετητής διαπιστώνει ένα κενό στη ναοδομία από τα μέσα του 9ου έως τα μέσα του 10ου αι., το οποίο και αποδίδει σε ιστορικά αίτια και συγκεκριμένα στην κυριαρχία, αυτή την εποχή, στο νότιο Αιγαίο των Αράβων της Κρήτης.

Ο συγγραφέας στα συμπεράσματά του επιβεβαιώνει την ένταξη των ναών της Νάξου στην ευρύτερη περιφερειακή αρχιτεκτονική έκφραση των νησιών του Αιγαίου, της Κρήτης και της Κύπρου, εκτιμά, ωστόσο, ότι αυτή δεν συνιστά μια διακριτή αρχιτεκτονική «σχολή», αλλά εντάσσεται στη βυζαντινή αρχιτεκτονική παράδοση της πρώτης χιλιετίας, όπως και μια άλλη περιφερειακή της έκφραση,

η λεγόμενη «προελλαδική», ή καλύτερα «πρωτοελλαδική» σχολή του νοτιοελλαδικού ηπειρωτικού χώρου. Στο ίδιο πλαίσιο δεν διαβλέπει μια ειδικότερη σχέση της ναξιακής ναοδομίας με τη μικρασιατική αρχιτεκτονική παραγωγή.

Σε κάθε περίπτωση, η Νάξος έχει το μοναδικό προνόμιο να διαθέτει ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό μνημείων αυτής της περιόδου, συγκεντρωμένο μάλιστα σε έναν περιορισμένο και περιχαρακωμένο χώρο, όπως είναι κάθε νησί. Επί πλέον, η απουσία μνημειακότητας και «εμφυτευμένων» κτηρίων της «επίσημης» αρχιτεκτονικής παράδοσης, κυρίως δε η έκφραση της τοπικής βυζαντινής αρχιτεκτονικής μέσα από τους περιορισμούς των διαθέσιμων οικοδομικών υλικών που προσφέρει ένα κυκλαδονήσι, επιτρέπει την αποκρυπτογράφηση των μηχανισμών της ενδογενούς εξέλιξης της οικοδομικής τέχνης και τη διατύπωση του μοντέλου της δυναμικής της πορείας μέσα στον χρόνο. Αυτό ακριβώς επιτυγχάνει το βιβλίο του Κ. Ασλανίδη, καθώς ακτινογραφεί μεθοδικά τον τρόπο γένεσης, λειτουργίας και εξέλιξης της αρχιτεκτονικής ενός περιφερειακού, και δη νησιωτικού, χώρου της αυτοκρατορίας. Από την άλλη πλευρά, οι ίδιοι ακριβώς παράγοντες περιορίζουν την εμβέλεια των συμπερασμάτων που μπορεί να εξαγάγει κανείς από τα μνημεία της Νάξου ως προς τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της μεγάλης εικόνας της επίσημης αρχιτεκτονικής παραγωγής ενός συγκεντρωτικού κρατικού μορφώματος, όπως η αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, όπου ο ρόλος της Βασιλεύουσας πόλης στην εξέλιξη της τέχνης και της αρχιτεκτονικής είναι καταλυτικός αυτή την εποχή.

Το βιβλίο του Κ. Ασλανίδη αποτελεί αναμφισβήτητο σταθμό στη μελέτη της βυζαντινής αρχιτεκτονικής της Νάξου, καθώς η ενδελεχής του έρευνα κατέληξε σε μια συγκροτημένη και πειστική πρόταση διαμόρφωσης και εξέλιξης της ναξιακής ναοδομικής δραστηριότητας. Οι επιμέρους αρχαιολογικές έρευνες και επεμβάσεις στο μεσαιωνικό μνημειακό απόθεμα της νήσου και η εμβάθυνση με αυτοτελείς δημοσιεύσεις μνημείων στο νησί θα εκκινούν στο εξής από ένα στέρεο και τεκμηριωμένο πλαίσιο, όπως αυτό διαμορφώθηκε με το εν λόγω βιβλίο, το οποίο θα βοηθήσει στην περαιτέρω μελέτη ακόμη και του τοιχογραφικού διακόσμου των ήδη ερευνημένων εκκλησιών. Σημαντική, τέλος, θα είναι και η συνδρομή του στην έρευνα της κοσμικής βυζαντινής αρχιτεκτονικής της Νάξου αλλά και του κυκλαδικού αρχιπελάγους εν γένει, παρά τις επί μέρους ιδιαιτερότητες κάθε νησιού.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

Δρ Αρχαιολόγος

Διευθυντής Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

dathanasoulis@culture.gr